

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

Νεώτερα για δύο έπιγραφές από τὸ Μαρούσι

Σὲ πρόσφατη ἔρευνά μας στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἀρχαιοτήτων τῆς Διεύθυνσης Διαχείρισης Ἐθνικοῦ Ἀρχείου Μνημείων, Τεκμηρίωσης καὶ Προστασίας Πολιτιστικῶν Ἀγαθῶν τοῦ Ἑπιγραφικοῦ Ἀρχείου, με ἀφορμὴ τὸ συμπόσιο εἰς μνήμην τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου Παναγιώτη Εὐστρατιάδη,¹ ἐντοπίσαμε δύο ὑπηρεσιακὰ ἔγγραφα ποὺ περιέχουν ἄγνωστα στοιχεῖα γιὰ δύο δημοσιευμένες ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ Μαρούσι. Πρόκειται γιὰ τὸ βᾶθρο IG II² 13200, ποὺ ἀνήκει στὴ σειρὰ τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ με τὴ συνήθη ἀρὰ καὶ ἀναφέρεται στὴ σύζυγό του Ρήγιλλα, καὶ τὴν ἐπιγραφὴ IG II² 1794. Οἱ πληροφορίες αὐτές, τὶς ὁποῖες θὰ παραθέσουμε ἀκολουθώντας τὸν χρόνο πρωτοκόλλησης τῶν ἐγγράφων τοῦ Εὐστρατιάδη, διαφωτίζουν τὴν ἱστορία τῶν λίθων καὶ θέτουν νέα ζητήματα σχετικὰ με τὴν ἀρχαία τοπογραφία τῆς περιοχῆς, ποὺ καταλαμβάνει τὴ θέση τοῦ ἀττικοῦ δήμου Ἄθμονον.²

Τὸ βᾶθρο IG II² 13200

Τὸ ἐνεπίγραφο βᾶθρο IG II² 13200 (EM 10317, εἰκ. 1) δημοσιεύθηκε πρώτη φορὰ τὸ 1860 στὴν Ἐφημερίδα Ἀρχαιολογικὴ ἀπὸ τὸν Κυριακὸ Σ. Πιττάκη, χωρὶς αὐτοψία τοῦ λίθου ἀπὸ τὸν ἴδιο.³ Βρέθηκε στὰ ἐρείπια ἐνὸς ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἀνάμεσα στὸ Μαρούσι καὶ τὴν

Εὐχαριστῶ θερμὰ τὶς ἀρχαιολόγους τῆς ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ κ.κ. Ἀθηνᾶ Χατζηδημητρίου, τμηματάρχη, καὶ Ἀρχοντοῦλα Παπουλάκου, γιὰ τὴ βοήθειά τους κατὰ τὴν ἔρευνα στὸ ἀρχεῖο καὶ τὴ φίλη ἐπιγραφικὴ Γεωργία Μαλούχου γιὰ τὶς καίριες παρατηρήσεις τῆς στὸ παρὸν κείμενο. Ἐπίσης, τὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο καὶ ἰδιαίτερος τὸν δρ. Αθ. Θέμο καὶ τὴν ἀρχαιολόγο Ἑλενα Ζαββοῦ γιὰ τὴν παραχώρηση φωτογραφιῶν τῶν δύο ἐπιγραφῶν. Τέλος τὸν Ἄγγελο Ματθαίου γιὰ τὰ πολύτιμα σχόλια του.

1. ΥΠΠΟ-ΔΔΕΑΜΤΠΠΑ - Ἑλληνικὴ Ἐπιγραφικὴ Ἑταιρεία - Ἐνωση Ἀρχαιολόγων Ἑλλάδος «Ἡώς», Ἐπιστημονικὸ συμπόσιο εἰς μνήμην τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων Παναγιώτου Εὐστρατιάδου (1815-1888), Ἀθήνα, 11-12 Δεκεμβρίου 2015, Πρακτικὰ ὑπὸ ἐκδοσῆ.

2. Πaus. 1,14.7 καὶ 35.5. J. Stuart – N. Revett, *The Antiquities of Athens*, II, London 1794, xiii–xiv. Δ. Πανταζῆς, Περὶ τοῦ Δήμου τῶν Ἄθμονέων (Ἀμαρουσίου), *Ἐφημερὶς τῶν Φιλομαθῶν*, ἀρ. 644, 10 Σεπτεμβρίου 1867, 1334-1336. Γ. Κ. Γαροδίκας, Ἀμαρουσίον-Ἄθμονον, *ΠΑΕ* 1920, 43-47. J. Traill, *Demos and Trittyes. Epigraphical and Topographical Studies in the Organization of Attica*, Toronto 1986, 135 καὶ σποραδικὰ. D. Whitehead, *The Demes of Attica, 508-7-ca. 250 B.C. A Political and Social Study*, Princeton, New Jersey 1986, 50 καὶ σποραδικὰ. Γ. Α. Πίκουλας, Ἀμαρουσία Ἄρτεμις Ἄθμονησι, *Ἡόρος* 10-12 (1992-1998) 205-214. Γ. Πάλλης, *Τὸ Μαρούσι τῆς Ἀττικῆς. Δοκίμιον τοπικῆς ἱστορίας*, Ἀθήνα 2004, 22-39, εἰκ. 10-27 (με τὴν προηγούμενη βιβλιογραφία). Ὁ ἴδιος, *Εἰς IG II² 3057, Ἡόρος* 14-16 (2000-2003) 95-97, πίν. 22-23. Γ. Σταϊνχάουερ (επ.), *Ἀττικῆς Ὀδοῦ Περιήγησις*, Ἀθήνα 2005, 62-97 (λήμματα Δ. Σκιλάρντι). Δ. Σκιλάρντι, Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στα βόρεια προάστια τῆς Ἀθήνας, στὸν τόμο Β. Βασιλοπούλου – Στ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επ.), *Ἀπὸ τα Μεσόγεια στον Ἀργοσαρωνικόν. Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Τὸ ἔργο μας δεκαετίας. Πρακτικὰ συνεδρίου* (Ἀθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003), Δήμος Μαροκοπούλου Μεσογαίας 2009, 605-608. Ὁ ἴδιος, *Ὀδοὶ στο Ἄθμονον*, στὸν τόμο Μ. Κορρές (επ.), *Ἀττικῆς Ὀδοί. Ἀρχαῖοι δρόμοι τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 2009, 146-157.

3. Κ. Σ. Πιττάκης, *ΑΕ* 1860, 2013, ἀρ. 4033. Τὸ κείμενο ἀντέγραψε γιὰ τὸν Πιττάκη ὁ Carlos Wescher, «ἐν τοῖς ἐρείπιοις ἀρχαίου ναοῦ τινος, οὗ τὴν θέσιν κατέχει νῦν ἐκκλησιδίου ἐρείπιον, μεταξὺ τῶν χωρίων Κηφισίας καὶ Ἀμαρουσίου, ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ».

Κηφισιά, τή θέση τοῦ ὁποῦο ταυτίσαμε σὲ παλαιότερο ἄρθρο μας στὸν *Ὁρόν*.⁴ Τὸ πρῶτο ἔγγραφο τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου, ποῦ ἀπευθύνεται πρὸς τὴν Δημαρχία Ἀθηνῶν στίς 15 Ὀκτωβρίου 1870, μὲ ἀριθμὸ πρωτοκόλλου 983,⁵ διαφωτίζει τὴ διαδρομὴ τοῦ λίθου πρὶν καταλήξει στὸ Μουσείο: «Οἱ ἐπίτροποι τῆς ἐκκλησίας Ἀμαρουσίου κατεδάφισαν τὸ ἐξωκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου καὶ μετὰ τῶν λοιπῶν λίθων οὓς μετεκόμισαν ἐκείθεν διὰ τὴν οἰκοδομὴν τῆς ἐκκλησίας ὑπάρχει μέγας λίθος ἐνεπίγραφος περιέχων ἀράν. Ὁ λίθος οὗτος εἶναι ἀνάγκη νὰ μετακομισθῆ εἰς τὸ Μουσεῖον, ἔτι δὲ καὶ 2 τεμάχια ἀναγλύφων κείμενα πρὸ πολλοῦ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τεμάχιον ἐπιτυμβίου στήλης. Ὑπάρχει πρὸς τούτους ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὑπὸ τὴν πύλιν τῆς προσκομιδῆς λίθος ἐνεπίγραφος ψηφίσματος χρησιμεύων ὡς κατώφλιον, ὅστις πρέπει νὰ ἐξαχθῆ πρὶν φθαρῆ ἐντελῶς, καὶ ἀντικατασταθῆ δι' ἄλλου. Ἡ γενικὴ ἐφορεία τῶν ἀρχαιοτήτων, ἀναφέρουσα ταῦτα πρὸς τὴν δημαρχίαν, παρακαλεῖ, ἵνα δοθῶσιν αἱ ἀπαιτούμεναι διαταγαῖς εἰς τὸν πάρεδρον τοῦ χωρίου, ἵνα παραδώσῃ τοὺς λίθους εἰς τὸν ἀρχιφύλακα τῶν ἀρχαιοτήτων, ὅστις ἀποστέλλεται ἐπίτηδες ἵνα παραλάβῃ αὐτοὺς καὶ μετακομίσῃ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Ὁ γενικὸς ἔφορος τῶν ἀρχαιοτήτων ΠΕ.»

Ἡ «ἐκκλησία Ἀμαρουσίου» στὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ ἔγγραφο τοῦ Εὐστρατιάδη ταυτίζεται μὲ τὸν παλαιὸ κεντρικὸ ναὸ τοῦ οἰκισμοῦ, τὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου ἢ ἀπλῶς Παναγία γιὰ τοὺς γηγενεῖς, στὴ θέση τοῦ ὁποῦο ἀνεγέρθηκε τὸ 1870-1874 ἀπὸ τὸν Δῆμο Ἀθηναίων ἢ νέα ἐκκλησία ποῦ λειτουργεῖ μέχρι σήμερα, στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Μητροπόλεως καὶ Κοιμήσεως Θεοτόκου.⁶ Τὸ ἐξωκκλήσι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου⁷ ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ναῦδρια τῆς ὑπαίθρου τοῦ οἰκισμοῦ ποῦ ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσία τῆς Κοιμήσεως. Ἡ ἀνάγκη γιὰ συγκέντρωση οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὴ νέα ἐκκλησία, ὀδήγησε τοὺς ἐπιτρόπους στὴν ἀπόφαση νὰ ἀντλήσουν τέτοιο ἀπὸ τὰ ἐξωκκλήσια ποῦ εἶχαν ἐρειπωθεῖ –μία πρακτικὴ κοινὴ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Ὁ «μέγας λίθος ἐνεπίγραφος περιέχων ἀράν» δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ βᾶθρο *IG II² 13200*: τὸ 1867 τὸ εἶχε δεῖ στὴν ἀρχικὴ του θέση, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη, ὁ ἑλληνοδιδάσκαλος Περικλῆς Ἰασιμίδης, ποῦ δημοσίευσε σχετικὸ σημεῖωμα στὴν Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν.⁸ Διακρίνεται μᾶλλον καὶ σὲ ἀπεικόνισι τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ ποῦ φιλοτέχνησε ὁ James Skene τὸ 1839 (εἰκ. 2).⁹

Τὸ βᾶθρο μεταφέρθηκε ἐπομένως ἀπὸ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸν χώρο ὅπου θὰ ἀνεγειρόταν ὁ νέος ναὸς τῆς Κοιμήσεως, ἀπ' ὅπου καὶ πρέπει νὰ παραλήφθηκε γιὰ νὰ καταλήξει στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο πρὶν ἀπὸ τὴν 1η Ἰουνίου 1871, ἡμερομηνία ἔκδοσις τοῦ δευτέρου ἐγγράφου, ὅπου δὲν γίνεται πλέον μνεῖα του. Τὸ δὲ «τεμάχιον ἐπιτυμβίου στήλης» τοῦ πρώτου ἐγγράφου, μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ ἀποσπασματικὸ σωζόμενον ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ Κάρπου Μειλησίου (*IG II² 9725*, *EM 10410*), ρωμαϊκῶν χρόνων, τὸ ὁποῖο εἶδε ὁ Ἰασιμίδης στὸν ἴδιο ναὸ τὸ 1867.¹⁰

4. Γ. Ν. Πάλλης, Ἡ *IG II² 13200* καὶ τὸ ταφικὸ μνημεῖο τῆς Ρηγίλλης, *Ὁρός* 14-16 (2000-2003) 191-195, πίν. 47-48.

5. Κιβώτιο 379.

6. Δ. Σ. Μασούρης, *Ἱστορία τοῦ ἐν Ἀμαρουσίῳ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (ἐπὶ τῇ Ἐκατονταετηρηδί)*, Ἀμαρούσιον 1975, 27-34. Πάλλης, *Μαρούσι*, ὅ.π. (σημ. 2), 137-138, εἰκ. 130. Ν. Γραϊκός, *Ακαδημαϊκὲς τάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς στὴν Ελλάδα κατὰ τὸν 19^ο αἰῶνα. Πολιτισμικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ ζητήματα*, Θεσσαλονίκη 2011, 68-71, 877-879.

7. Πάλλης, *Μαρούσι*, ὅ.π. (σημ. 2), 128, εἰκ. 121.

8. Π. Ἰασιμίδης, *Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν*, ἀρ. φ. 644, 10 Σεπτεμβρίου 1867, 1336, ἀρ. 3. (Γεωργία Ε. Μαλούχου, *ΑΡΜΑ* 2, 85, ἀρ. 222).

9. J. Skene, *Μνημεῖα καὶ τοπία τῆς Ἑλλάδος, 1838-1845*, Ἀθήνα 1985, ἀρ. 23.

10. Ἰασιμίδης, ὅ.π. (σημ. 8), ἀρ. 4. (Μαλούχου, *ΑΡΜΑ* 2, 85, ἀρ. 223).

Σύμφωνα με τη μαρτυρία γερόντων που επικαλείται ο τελευταίος, αυτό το ανάγλυφο προερχόταν από τον έρειπωμένο Άγιο Ιωάννη και είχε μεταφερθεί στην Κοίμηση.

Στο ίδιο κιβώτιο του αρχείου σώζεται λιτό φύλλο με το έξις άνυπόγραφο σημείωμα, που πιθανώς συνέγραψε ο Ευστρατιάδης: «4033. Έν τῇ έρειπωμένη ταύτῃ Ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου ὑπάρχουσι εἰργασμένοι λίθοι. Ἐκ τοῦ σχήματος τῶν λίθων καὶ τῆς ἐργασίας εἰκάζεται, ὅτι ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ ἐν Κηφισίᾳ ἐσχάτως ἀνακαλυφθέντος μνημείου τῇ 7ῃ Αὐγούστου 1868. Ἴσως καὶ ἡ ἐπιγραφή τῆς ἐκεῖθεν ἐλήφθη». Ὁ ἀριθμὸς 4033 εἶναι ἐκεῖνος τῆς πρώτης δημοσίευσης τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν Πιττάκη.¹¹ Τὴν ὁμοιότητα μίας τουλάχιστον λιθοπλίνθου που σώζεται σήμερα στὴ θέση τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου με μέλη τοῦ ρωμαϊκοῦ ταφικοῦ μνημείου τῆς Κηφισιάς εἶχαμε ἐπισημάνει στὸ προαναφερόμενο μελέτημά μας, ὑποστηρίζοντας ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἐκεῖ: τὸ ταφικὸ μνημεῖο βρῖσκεται σὲ ἀπόσταση μόλις 1 χλμ. πρὸς τὰ ΝΔ., με τὸ ἔδαφος νὰ εἶναι ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατωφερὲς πρὸς τὸν Ἅγιο Ἰωάννη, διευκολύνοντας τὴ μετακίνηση τοῦ ὕλικου.¹²

Τὸ ζήτημα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, διότι τὸ μὲν μνημεῖο τῆς Κηφισιάς ἀποδίδεται στὰ παιδιὰ τοῦ Ἡρώδου,¹³ στὴ δὲ θέση τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ὑποτέθηκε παλαιότερα ὅτι βρισκόταν ὁ μαρτυρούμενος στὶς πηγὲς ναόμορφος τάφος τῆς Ρηγίλλης.¹⁴ Τὸ ἀνώνυμο σημείωμα, που ἀσφαλῶς συντάχθηκε με περισσότερα δεδομένα ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου πρὸ ὀφθαλμῶν, ἐνισχύει τὴν ἐκδοχὴ αὐτή, τῆς μεταφορᾶς ὕλικου ἀπὸ τὴν Κηφισιά, χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ὀλότελα ἡ περίπτωση τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς ἰδιαίτερου ταφικοῦ μνημείου τῆς Ρηγίλλης στὴ θέση που κατέλαβε ὁ χριστιανικὸς ναός. Ὑπενθυμίζεται ὅτι τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο δὲν θὰ ἦταν ἐλεύθερα ἰστάμενο στὸν χῶρο, ἀλλὰ προβαλλόταν σὲ κάποια κατασκευὴ ἢ κτίσμα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀδρῆ κατεργασία τῆς μίας στενῆς πλευρᾶς του. Ἀποτελεῖ εὐτύχημα τὸ ὅτι ἡ θέση τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἔχει παραμείνει ἀδιατάρακτη κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἐντὸς δημοτικοῦ πάρκου, ὥστε μία μελλοντικὴ ἀνασκαφὴ νὰ ἀπαντήσῃ σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα.

Ἡ ἐπιγραφή IG II² 1794

Τὸ πρῶτο ἔγγραφο τοῦ Παναγιώτη Ευστρατιάδη ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ ἓνα τεμάχιο ψηφίσματος που σωζόταν στὸν παλαιὸ ναὸ τῆς Κοιμήσεως, ἐντοιχισμένο ὡς κατώφλι τῆς προσκομιδῆς (τῆς πρόθεσης)· αὐτὴ ἦταν ἡ θέση του στὸν προϋπάρχοντα καὶ ὄχι στὸν ἀνεγειρόμενο ναό. Ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἐπόμενο ἔγγραφο, ἡ παλαιὰ ἐκκλησία, γὰ τὴν ὁποία διαθέτουμε μία περιγραφὴ τοῦ 1833,¹⁵ δὲν εἶχε κατεδαφιστεῖ ἀκόμη στὰ τέλη τοῦ 1870, ἐνῶ εἶχε ἀρχίσει ἡ συγκέντρωση οἰκοδομικοῦ ὕλικου γὰ τὴ νέα. Τὸ αἶτημα τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου γὰ τὴ διάσωση τοῦ λίθου δὲν φαίνεται νὰ εἰσακούστηκε καὶ γι' αὐτὸ ἐπανήλθε με νέο ἔγγραφο πρὸς τὸν Δήμαρχο τῶν Ἀθηναίων, τὸ ὑπ' ἀριθ. 1110 τῆς 1ης Ἰουνίου 1871:¹⁶ «Διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 983 τῆς 15ης Ὀκτωβρίου 1870 π.ἔ. ἡμετέρου ἐγγράφου παρακαλέσαμε τὴν δημορχίαν

11. Βλ. παραπάνω, σημ. 3.

12. Πάλλης, Ἡ IG II² 13200, ὅ.π. (σημ. 4), 193-194, πίν. 48.2.

13. A. Tschira, Eine römische Grabkammer in Kephissia, AA 1948-49, 83-98. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, 197-198, Abb. 250, 255-256.

14. Τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. συγκεντρωμένη στὸ ἄρθρο: Πάλλης, Ἡ IG II² 13200, ὅ.π. (σημ. 4), 192. Τὸ ζήτημα ἐπανεξετάζει ὁ J. L. Rife, The Burial of Herodes Atticus: élite identity, urban society and public memory in Roman Greece, *JRS* 128 (2008) 92-127.

15. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Ὁ Ἀναδρομάρχης τῆς Ἀττικῆς, Ἀθῆναι 1920, 89.

16. Κιβώτιο 379.

νά διατάξει τὸν πάρεδρον Ἀμαρουσίου νά φροντίσει κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως διασώσῃ λίθον ἐνεπίγραφον χρησιμεύοντα ὡς κατώφλιον τῆς θύρας τῆς προσκομιδῆς. Ἦδη ὁ λίθος ἐξήχθη καὶ κινδυνεύει νά καταστραφῆ ὑπὸ τῶν κτιστῶν. Τούτου ἕνεκα παρακαλοῦμεν τὴν δημαρχίαν νά διατάξει τὸν πάρεδρον νά παραδώσῃ εἰς τὴν ἐφορείαν τῶν ἀρχαιοτήτων τὸν λίθον τούτον, μετὰ τινῶν ἄλλων τμημάτων ἐπιγραφῶν ἐξαχθέντων ἐκ τῶν θεμελίων, ἵνα μετακομισθῶσιν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Συγχρόνως δὲ νά διαταχθῇ ὁ πάρεδρος νά δώσῃ πᾶσαν συνδρομὴν εἰς τὸν ἡμέτερον ὑπάλληλον, ἵνα ἐξετάσῃ καὶ πολλοὺς ἄλλους ἀρχαίους λίθους εὐρισκομένους ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Ὁ γεν. Ἔφ. τῶν Αρχαιοτήτων ΠΕ».

Σύμφωνα μὲ τὸ δεύτερο ἔγγραφο, στίς ἀρχῆς τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1871 εἶχε προχωρήσει ἡ κατεδάφιση τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως, τὸ τμήμα «τοῦ ψηφίσματος» εἶχε ἀποτοιχιστεῖ καὶ κινδύνευε νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό, ἐνῶ κατὰ τὴ διάνοιξη τῶν θεμελίων τοῦ νέου ναοῦ εἶχαν ἐντοπιστεῖ καὶ ἄλλοι ἐνεπίγραφοι λίθοι. Τὸ κύριο ἐρώτημα ποῦ τίθεται στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀφορᾷ στὴν ταυτότητα καὶ τὴν τύχη τοῦ μνημονευόμενου στὸ πρῶτο καὶ –ἐμμέσως– στὸ δεύτερο ἔγγραφο «λίθου ψηφίσματος», γιὰ τὴ διάσωση τοῦ ὁποῦ μερίμνησε μὲ ἐπιμονὴ ὁ Εὐστρατιάδης. Ἀπὸ σημεῖωμα ποῦ βρίσκεται στὰ χαρτιά τοῦ Π. Εὐστρατιάδη στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γίνεται γνωστὴ ἡ ταύτιση τοῦ μνημείου ποῦ βρισκόταν στὴν πύλη τῆς προσκομιδῆς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως.¹⁷ Πρόκειται γιὰ τὴν ἀποσπασματικὰ σωζόμενη IG II² 1794¹⁸ (EM 10559), ἐπιγραφὴ ἀναθηματικῆ τῶν πρυτάνεων τῆς Ἀτταλίδος φυλῆς, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸ 180/1 μ.Χ. (εἰκ. 3).

Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφὴ εἶχε ἐπισημανθεῖ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Michel Fourmont τὸ 1729 στὸ Μαρούσι, χωρὶς ὅμως διευκρίνιση τοῦ ἀκριβοῦς τόπου εὐρέσεως. Ὡστε τὸ σημεῖωμα ἐπιβεβαιώνει τὴν μαρτυρία τοῦ Fourmont καὶ ἐπιπλέον παρέχει καὶ τὴν ἀκριβῆ θέση τῆς ἐπιγραφῆς τὴν ἐποχὴ τῆς συντάξεως τοῦ σημειώματος.¹⁹ Ὁ Fourmont κατέγραψε τρεῖς ἀκόμη ἐπιγραφές σὲ ναοὺς τοῦ οἰκισμοῦ, στοὺς ὁποῖους ἀναφέρεται ὀνομαστικά.²⁰ ἡ ἀπουσία μνείας τοῦ τόπου εὐρέσεως τοῦ ἐξεταζόμενου ψηφίσματος, ἴσως σημαίνει ὅτι αὐτὸ δὲν εἶχε ἐντοιχιστεῖ ἀκόμη στὸν παλαιὸ ναὸ τῆς Κοιμήσεως.²¹ Τὸ 1828 ἡ ἐπιγραφὴ δημοσιεύθηκε βάσει τῆς μεταγραφῆς τοῦ Fourmont στὸ CIG ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 194. Ἡ ἐπανάχρηση τοῦ λίθου ὡς κατώφλι προκάλεσε ἐν τῷ μεταξύ ἔντονη φθορὰ στὴν ἐνεπίγραφη ἐπιφάνειά του, μὲ ἀποτέλεσμα νά χαθεῖ μεγάλο μέρος τοῦ κειμένου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν κατάστασι στὴν ὁποία βρέθηκε τὸ 1871 καὶ διατηρεῖται μέχρι σήμερα.

17. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Γεωργία Μαλούχου ποῦ μὲ πληροφόρησε σχετικῶς.

18. B. D. Meritt – J. S. Traill, *Inscriptions, The Athenian Councillors. Agora XV*, Princeton, New Jersey 1974, 288-289, ἀρ. 402.

19. Ὁφείλεται ἄραγε σὲ σύμπτωση ὅτι ἡ ἀνάθεσι τῶν πρυτάνεων τῆς Ἀτταλίδος φυλῆς, στὴν ὁποία ἀνήκε τὸ Ἄθμονον, βρέθηκε στὸ Μαρούσι; Στὴν ἐπιγραφὴ περιλαμβάνονται δεκαοκτὼ πρυτάνεις Ἀθμονεῖς, ἐνῶ ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἐπώνυμος (στίχ. 5) ἦταν ἐπίσης Ἀθμονεύς. Τὸ δὲ μέγεθος τοῦ λίθου (1,053X0,401X0,405 μ.) ὑποδεικνύει ὅτι δὲν θὰ μεταφέρθηκε ἀπὸ μακριὰ. Βεβαίως οἱ ἀναθέσεις τῶν πρυτάνεων ἰδρύνονταν κατὰ κανόνα στὴν ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, βλ. Meritt – Traill, *Agora XV*, 16-17.

20. Τὸ ὀρόσημο τοῦ τεμένους τῆς Ἀμαρουσίας Ἀρτέμιδος IG I² 865A (χαμένο) στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴ θέση Πέλικας, τὴν ἐπιγραφὴ θεσμοθετῶν IG II² 1729 στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος (Ἅγια Σωτήρα) καὶ τὴν ἐπιτύμβια IG II² 12562 στὴν Παναγία Νεραντζιώτισσα.

21. Ἡ περιγραφὴ τοῦ 1833 ἀναφέρεται σὲ τρεῖς, ὡς τότε, ἀνοιχοδομήσεις τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, μετὰ ἀπὸ καταστροφές (Καμπούρογλου, *Ὁ Ἀναδρομάρχης*, 89)· σὲ μία ἀπὸ αὐτὲς θὰ ἐπαναχρησιμοποιήθηκε καὶ ἡ IG II² 1794.

Γύρω ἀπὸ τὴν τοπογραφία τοῦ δήμου τῶν Ἀθμονέων

Γιὰ τὶς ἄλλες ἐπιγραφές, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ δεύτερο ἔγγραφο βρέθηκαν κατὰ τὴ διάνοιξη τῶν θεμελίων τῆς νέας ἐκκλησίας, δὲν ἔχουμε πληροφορίες. Ἐκσκαφὴ ποὺ ἔγινε τὸ 1963 γιὰ τὴ θεμελίωση προστώου κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ἀποκάλυψε οἰκοδομικὰ λείψανα ἄγνωστης περιόδου, ποὺ δὲν ἔτυχαν ἀρχαιολογικῆς τεκμηρίωσης.²² Πιθανῶς ὁ κατεδαφισθεὶς παλαιὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως εἶχε μὲ τὴ σειρά του διαδεχτεῖ ἄλλη, παλαιότερη ἐκκλησία, ἢ εἶχε ὁ ἴδιος γνωρίσει ἐπάλληλες οἰκοδομικὲς φάσεις –καὶ στίς δύο περιπτώσεις, θὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀρχαῖο ὑλικὸ ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ.

Σὲ ἀπόσταση 500 μ. βόρεια τοῦ ναοῦ, ἐντὸς τοῦ κτήματος Συγγροῦ, ὁ Α. Σκιας ἀνέσκαψε τὸ 1901 δύο συστάδες τάφων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²³ ἐνῶ κοντὰ στὴν ἴδια θέση ἦρθε στὸ φῶς κατὰ τὴ διάνοιξη δρόμου τὸ 1964 ὁ κατάλογος δημοτῶν SEG XXIV 197, τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²⁴ Οἱ συστάδες τῶν τάφων μπορεῖ νὰ σχετίζονται μὲ ὁδὸ ποὺ θὰ συνέδεε τὸ Ἄθμονον μὲ τὴν Κηφισιά· τὴ θέση αὐτὴ διέσχισε κατὰ τὸν 19ο αἰ. ἡ προέκταση τῆς ὁδοῦ ποὺ συνέδεε τὸ Χαλάνδρι μὲ τὸ Μαρούσι καὶ τὴν Κηφισιά,²⁵ γιὰ τὴν ὁποία ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἀρχαίας χάραξης.²⁶ Ἀνατολικά τῆς Κοιμήσεως συνέκλινε καὶ ἡ κύρια ὁδὸς ποὺ συνέδεε τὸ Μαρούσι μὲ τὰ Μεσόγεια μέχρι τὸν 19ο αἰ.,²⁷ ἢ ὁποία φαίνεται ἐπίσης νὰ ἀκολουθεῖ ἀρχαία χάραξη (εἰκ. 4).²⁸

Ὁ κατάλογος τῶν δημοτῶν ποὺ βρέθηκε στὴν ὑπὸ σχολιασμὸ θέση ἀνήκε σὲ Ἀθμονεῖς, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Στέφανος Κουμανούδης ὁ νεώτερος, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι μνημονεῦει χρηματικὲς εἰσφορὲς γιὰ τὴν κάλυψη ἐκτάκτων ἀναγκῶν. Ἐνα ἐπιγραφικὸ μνημεῖο αὐτοῦ τοῦ εἶδους θὰ εἶχε ἀνιδρυθεῖ στὸ διοικητικὸ κέντρο τοῦ δήμου. Ἄν λάβουμε ὑπόψη α) τὴ συγκέντρωση ἀρχαίου ὑλικοῦ στὸν παλαιὸ ναὸ τῆς Κοιμήσεως καὶ τὴν εὔρεση ἄλλου κατὰ τὴ διάνοιξη τῶν θεμελίων τοῦ νέου –στοιχεῖα ποὺ πληροφορηθήκαμε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ Εὐστρατιάδη–, β) τὴ σύγκλιση τῶν δύο προαναφερόμενων κεντρικῶν ὁδῶν, ποὺ ἐκτιμᾶται ὅτι ἀκολουθοῦν ἀρχαία χάραξη, καὶ γ) τὸ σημεῖο εὔρεσης τοῦ καταλόγου τῶν δημοτῶν, ἴσως τὸ κέντρο τοῦ ἀρχαίου δήμου θὰ μπορούσε νὰ ἀναζητηθεῖ στὸν χώρο μεταξὺ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν νοτίων παρυφῶν τοῦ κτήματος Συγγροῦ. Πρόκειται γιὰ μία θέση μὲ

22. Μασούρης, ὅ.π. (σημ. 6), 15-16.

23. Α. Σκιας, Ἀττικῆς τάφοι, *ΑΕ* 1919, 40.

24. Σ. Ν. Κουμανούδης, Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι καὶ παρατηρήσεις εἰς ἐκδεδομένας, *ΑΔ* 21 (1966) Α', 134-140.

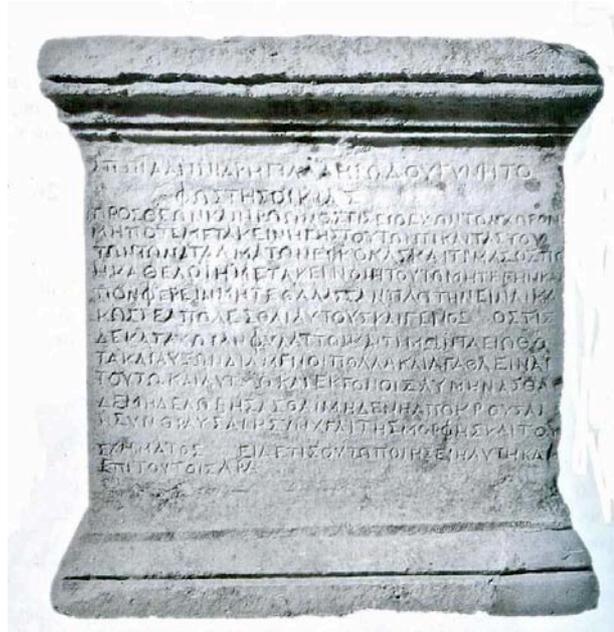
25. Βλ. E. Curtius – J. A. Kaupert, *Karten von Attika*, Bl. V, Kephisia, Berlin 1883, τὴ διαδρομὴ Chalandri – Prophet Elias (ἀριστερὰ τοῦ ναοῦ) – σημεῖο 199,5 – Theodoros καὶ Athanasios (ἀριστερὰ τῶν ναῶν) – Monastiri Taxiarchis (δεξιὰ τοῦ ναοῦ) – Sotiras (ἀριστερὰ τοῦ ναοῦ) καὶ εὐθεῖα πρὸς Β. Marusi καὶ Anavryta. Τὴν ἴδια διαδρομὴ ἀκολουθοῦν σήμερα οἱ ὁδοὶ Βασιλέως Κωνσταντίνου καὶ Κ. Βάρναλη τοῦ Δήμου Χαλανδρίου καὶ Ἀμαρουσίου-Χαλανδρίου, Ἁγίου Ἀθανασίου καὶ ἐν μέρει Βορείου Ἡπείρου στὸν Δήμο Ἀμαρουσίου.

26. Ὅπως ἡ εὔρεση τοῦ κλασικοῦ ἐπιτυμβίου *IG* II² 5347 στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (σημ. Ἁγίου Ἐλευθερίου, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου) καὶ ταφῶν στὴν ὁδὸ Βορείου Ἡπείρου (Μαρία Πλάτωνος, *ΑΔ* 42 (1987) Β' 1, 98).

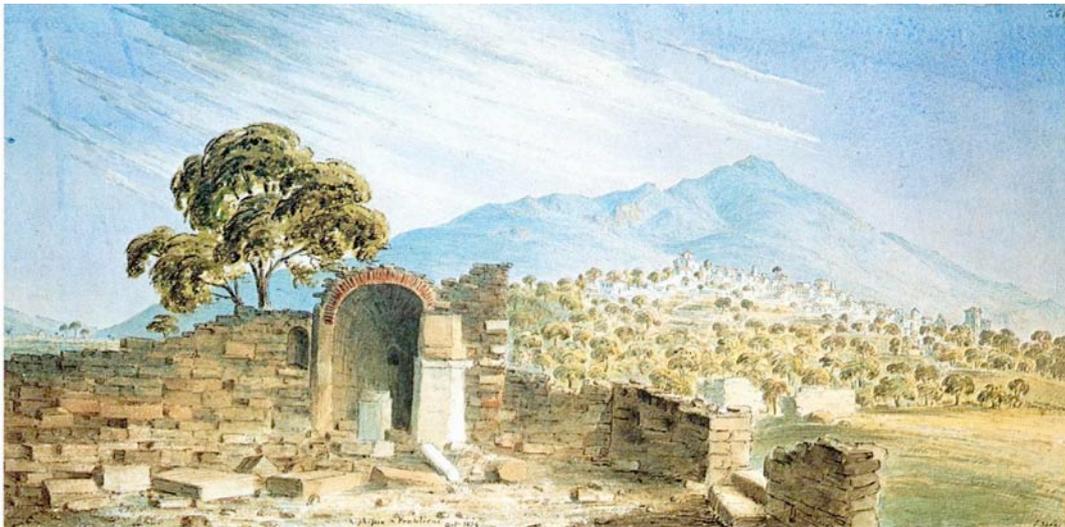
27. Βλ. Kaupert, ὅ.π., τὴ διαδρομὴ Franko Monastiri – Grosser Grabhugel (ὁ τύμβος «Σωρός») – Cist. (στὰ δεξιὰ) – Alonia – Nekrotaphion Sotiros. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς διαδρομὴ ἀκολουθεῖ σήμερα ἡ ὁδὸς Μεσογείων τοῦ Δήμου Ἀμαρουσίου.

28. Κατὰ μῆκος καὶ πλησίον τῆς ὁδοῦ Μεσογείων ἔχουν βρεθεῖ τάφοι καὶ πυρές [Ἡ. Τσιριβάκος, *ΑΔ* 22 (1968) Β' 1, σχ. 8. Δ. Παλαιολόγος – Μαρία Στεφανοπούλου, *ΑΔ* 61 (2006) Β' 1, 155] καὶ ὁ μεγάλος τύμβος «Σωρός» [Β. Στάης, *ΑΔ* 6 (1890) 87, 100, 113. Ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* 1896, 23-25. A. Mersch, *Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr.*, Frankfurt am Main – New York 1996, 29, 102-103. Δ. Παλαιολόγος, *ΑΔ* 65 (2010) Β' 1α, 211-212].

ἥλιο ἐδαφικὸ ἀνάγλυφο, ἐπὶ τὸ πλείστον ἐπίπεδο καὶ ἐλαφρὰ ἀναπεπταμένο πρὸς τὰ ΒΑ. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύει ἡ κατὰ τόπους συγκέντρωση στὸ ἐντὸς τοῦ κτήματος Συγγροῦ τμήμα ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ὀστράκων χρηστικῆς κεραμεικῆς, ἀλλὰ καὶ μελαμβαφῶν καλῆς ποιότητος.²⁹

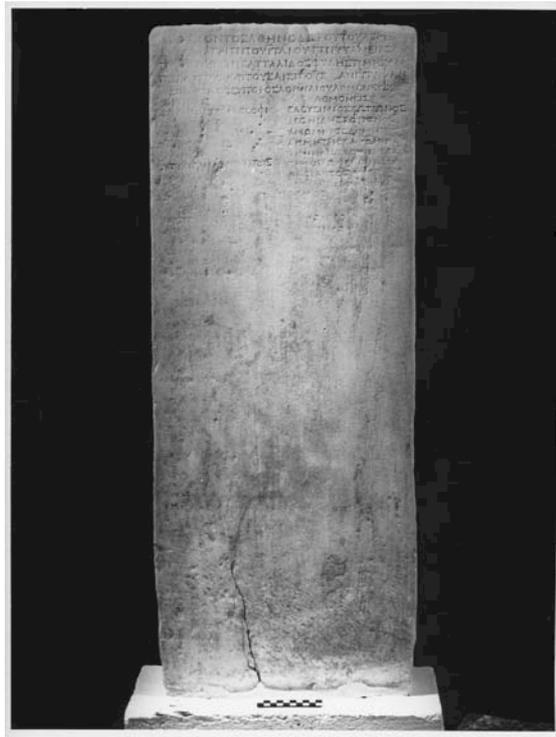
Εἰκ. 1. Τὸ ἐνεπίγραμμα βάθρο IG II² 13200 (EM 10317, φωτ. Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου).

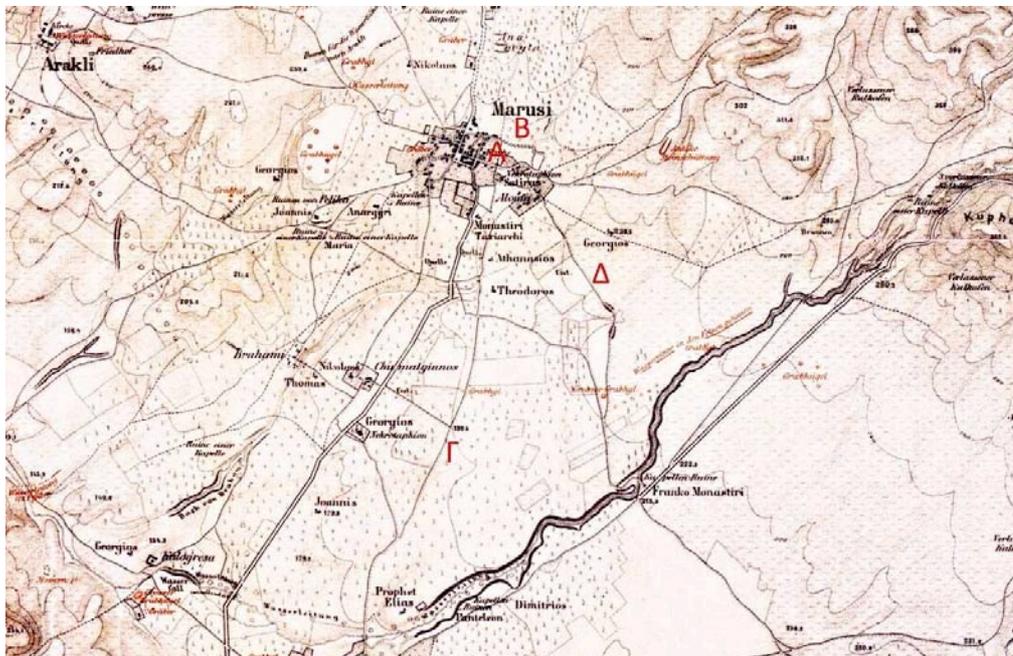
Εἰκ. 2. Ὁ ἐρειπωμένος ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου σὲ ἀπεικόνιση τοῦ James Skene τοῦ 1839 (J. Skene, *Μνημεῖα καὶ τοπία τῆς Ἑλλάδος*, 1838-1845, Ἀθήνα 1985, ἀρ. 23).

²⁹ Ἡ θέση ἀπέχει 1,65 χλμ. ΒΑ. ἀπὸ τὴν περιοχὴ Πέλικας, ὅπου τοποθετεῖται τὸ ἱερὸ τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος [Πίκουλας, ὀ.π. (σημ. 2)], ἀπόσταση ποῦ ἐκτιμᾶται ὡς σχετικὰ μικρὴ.

Νεώτερα για δύο ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ Μαρούσι

Εἰκ. 3. Ἡ ἐπιγραφὴ IG II² 1794 (EM 10559, φωτ. Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου).

Εἰκ. 4. Ἀπόσπασμα τοῦ φύλλου V (Kerphisia) τῆς *Karten von Attika*, τῶν E. Curtius – J. A. Kaupert, Berlin 1883. A: ἡ θέση τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως· B: ἡ θέση εὕρεσης τῆς SEG XXIV 197· Γ: ἡ ὁδὸς ἀπὸ τὸ Χαλάνδρι· Δ: ἡ ὁδὸς πρὸς τὰ Μεσόγεια.